

Вячеслав Корнієнко

З ЛИСТУВАННЯ ФЕДОРА УСПЕНСЬКОГО З ХАРКІВСЬКИМИ ВЧЕНИМИ (Дмитром Багалієм та Володимиром Саввою)

У житті багатьох вчених траплялись епізодичні контакти з колегами, які не мали потім подальшого розвитку, тому поодинокі відображені в джерелах особового походження. Внаслідок цього дослідники-біографісти часто змушені опускати такі відомості. Безперечно, такий підхід має певну об'єктивну обумовленість, оскільки дослідник не завжди може охопити повне коло джерел, тим більше, що деякі з них розпорошені по багатьох архівосховищах. Тому для економії власного часу вчений-біографіст зазвичай обмежує джерельну базу дослідження на користь більш повних корпусів листування, щоденників чи спогадів. Звісно, опрацювати та видати загальним блоком всі матеріали, які стосуються життя вченого, надзвичайно складно і з матеріального погляду, адже таке видання вийде надто об'ємним або і багатотомним. Тому особливості жанру примушують вченого-біографіста створювати такий собі узагальнений портрет вченого, з окремими вкрапленнями ретельніше розглянутих елементів на тлі загального розмитого малюнка. Чіткіше окреслити ці розмиті моменти біографії дозволяють саме такі, поодинокі джерела особового походження, які розширюють відомості про коло його наукових контактів, хай навіть епізодичних, але таких, які залишили свій слід у його житті, бодай епізодичний. До таких джерел належать три листи Федора Успенського до своїх харківських колег – Володимира Савви та Дмитра Багалія. Всі ці листи різночасові, вони стосуються одеського, константинопольського та ленінградського періодів життя візантиніста.

Офіційність у звертанні до адресатів виказує, що вчені не мали тривалих епістолярних контактів, ці листи були радше вимушеним кроком для розв'язання тих чи інших питань, що порушуються в листі. Тим не менше, оскільки вони доповнюють біографічні моменти в житті вченого, вважаю за доцільне їхню публікацію в цій збірці. Хронологічно першим було звернення Успенського до Багалія, тож доцільніше почати саме з нього.

***

Познайомились Федір Успенський та Дмитро Багалій, найвірогідніше, у 1884 р. в Одесі, на VI Археологічному з'їзді, куди Дмитро Іванович прибув як делегат від Харківського університету¹ та виступив з

¹ *Список гг. депутатов, прибывших на съезд*, Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.), том 1, О. 1886, с. LIJ.

рефератами “Займанщина в лівобережній Україні” та “Історія колонізації Слобідської України в XVII та XVIII ст.”²

По завершенні наукового форуму його організатори розпочали підготовку до публікації “Трудів VI Археологічного з’їзду в Одесі”, в тому числі й Успенський, який був у складі редакційного комітету³. До обов’язків його членів, як можна довідатись з листів, входив відбір матеріалів для друку, коли відсіювались ті праці, що вже друкувались в інших виданнях. Саме з такою метою Успенським був надісланий лист Багалію, в якому одеський вчений просив навести кілька довідок стосовно низки поданих до редколегії рефератів. Відповідь Дмитра Івановича лишається невідомою, проте деякі зі статей, про які мовилося в листі, так і не були надруковані у четвертому томі “Трудів”.

Між цим листом та наступним лежить хронологічна лакуна в 37 років. Зміст другого листа дозволяє визначити, що контактів між обома вченими не було. У 1925 р. Багалій, який на той час керував науково-дослідною кафедрою історії України, привітав Успенського з його 80-річчям. У листі-відповіді Федір Іванович подякував за привітання та звернувся до Дмитра Івановича з проханням написати клопотання за репресованого історика Церкви Костянтина Васильовича Харламповича (1870–1932), колишнього професора Казанського університету, а на той час позаштатного співробітника ВУАН. У зв’язку з розгортанням маховика репресій радянської каральної машини було розгромлене Товариство археології, історії та етнографії при Казанському університеті, яке очолював Харлампович. Вчений був засуджений до висилки в Оренбург, де 1 березня 1925 р. був заарештований вдруде; згодом був засуджений на заслання до Актюбінська, потім – до Тургаю⁴. Намагаючись врятувати вченого, Успенський і звернувся до одного з найавторитетніших на той час вчених з проханням надіслати клопотання до органів ГПУ та сприяти переїзду Харламповича до Києва.

Лист Успенського датований 25 березня 1925 р., а вже 8 травня до Народного комісаріату освіти від Академії наук було направлено клопотання, підписане неодмінним секретарем А. Кримським, зміст якого в цілому повторював аргументи лєнінградського вченого:

² *Перечень рефератов, прочитанных на VI Археологическом съезде*, Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.), том 1, О. 1886, с. LXV, LXVII.

³ *Редакционный комитет*, Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.), том 1, О. 1886, с. LXII.

⁴ Докл. див.: О.С. Морозов, *Справа академіка К.В. Харламповича. До 130-річчя від дня народження історика*, Греки в Ніжині. Збірник статей та матеріалів, вип. II, Ніжин 2001, с. 82–134, [електронний ресурс], режим доступу: <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/handle/123456789/379>.

“Уже протягом кількох літ Всеукраїнська Академія Наук уживала заходів, щоб викликати до Києва свого члена К.В. ХАРЛАМПОВИЧА, який перебував в Казані, для організації при Академії Наук наукової роботи з його спеціальності. Академік К.В. Харлампович – авторитетний спеціаліст історії освіти і взагалі культури на Україні, а через те є цінним робітником у цій галузі, що так надзвичайно важлива у планах наукової роботи ВУАН.

За постановою особливої наради ОДПУ Тат[арської] Республіки, акад. Харламповича вислано в адміністративному порядку до Киргизького Краю на три (3) роки. Зараз акад[емік] Харлампович перебуває в м. Ахтюбинському, звідкіль його гадають заслати ще до Тургайського степу, тобто позбавлять його абсолютно можливостей працювати науково, бо Ахтюбинськ і Тургайський Степ цілком відірвані від культурних осередків.

ВУАН ще раз звертається до Вас з проханням допомогти повернутися академікові Харламповичеві для наукової праці на Україну, а коли би це неможливо, то бодай повернути його до Оренбургу, де він матиме хоч сяку-таку змогу вести наукову роботу.

Вице-президент ВУАН, академік, неодмінний секретар ВУАН

А. Кримський

Керуючий справами КНС

<нрзб.>⁵

Проте наслідків це клопотання не мало, тож Харлампович відбув весь термін покарання, а 1928 р. переїхав до Ніжина, оскільки у Києві йому дозволили оселитись тільки 1930 р., коли він увійшов до складу Комісії для досліджень з історії Близького Сходу та Візантії⁶. Проте через два роки Харлампович помер.

Про роль Багалія в справі появи цього клопотання ВУАН говорити достеменно складно, як і визначити, чи стало воно наслідком прохання Успенського. Вірогідніше, все ж, що лист візантиніста зіграв свою роль у підготовці клопотання і його поява була зумовлена також стараннями Багалія, який був одним з прихильників повернення Харламповича, що засвідчено в листі до нього від М. Левченка від 27 грудня 1927 р.⁷ Цікавим є те, що одним з ініціаторів порятунку Харламповича був Федір Іванович Успенський, про що не згадується у життєвому нарисі ані першого⁸, ані другого⁹.

⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 953, арк. 164–164зв. У лівому верхньому куті стоїть штамп: “У.С.Р.Р., Всеукраїнська академія наук, Канцелярія неодмінного секретаря”, у правому – дата та адреса: “Київ, травня 8 дня 1925 р., Вул. Короленка, 54, тел. 14–26”. На зворотній сторінці червоном олівцем Кобзей-Сіяк виконав запис: “Пост. През. 30.V. №–31. 5. Прохання відхилити”.

⁶ О.С. Морозов, *Op. cit.*, с. 93.

⁷ Публікацію цього листа див.: О.С. Морозов, *Op. cit.*, с. 119–120.

⁸ О.С. Морозов, *Op. cit.*, с. 82–134.

⁹ Е.Ю. Басаргина, *Ф.И. Успенский: обзор личного фонда*, Архивы русских византинистов в Санкт-Петербурге, Санкт-Петербург 1995, с. 45–61.

Таким чином, два не пов'язані тематично листи є цінним джерелом інформації щодо контактів двох визначних вчених, яке дозволило встановити нові цікаві сторінки їх біографії.

Лист Ф. Успенського до Д. Багалія 1888 р. зберігається у першому фонді Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, лист 1925 р. – у фонді “Листування” (ф. III) тієї ж установи. Друкуються мовою оригіналу сучасним правописом.

1. *Ф. Успенський – Д. Багалію, Одеса – Харків, 5 листопада 1888 р.*

Милостивый Государь Дмитрий Иванович¹⁰.

Изданием трех томов Редак[ционный] Комитет думал закончить издательскую деятельность по той причине, что в его распоряжении не оставалось более денежных средств. В настоящее время открывается возможность приступить к печатанию IV тома и общего указателя, благодаря тому, что Труды Съезда стали быть требуемы учебными заведениями Одесского учебного округа.

По содержанию издаваемых материалов Вы можете судить, что мы не дошли еще до рефератов по секциям юридической, географической и этнографической, теперь очередь за этими рефератами. Ваш небольшой реферат “О вновь открытых материалах для истории Левобережной Украины (Архив Полтавск[ого] губ[ернского] правления)”¹¹ тоже войдет в IV том.

Не откажите, прошу Вас, дать совет по поводу след[ующих] рефератов.

Н.И. Кужба¹², “Краткие сведения о Румянцевской описи Малороссии”. – Было это напечатано, или нет?

Д.И. Эварницкий¹³, “Некоторые моменты из истории запорожского казачества”¹⁴. Следует печатать этот реферат после выхода известной книги¹⁵ того же автора?

¹⁰ Багалій, Дмитро Іванович (1857–1932) – історик, ректор Харківського університету (1905–1910), академік УАН (1919).

¹¹ Мовиться про статтю: Д.И. Багалей, *О вновь открытых материалах для истории Левобережной Украины (Архив Полт. Губ. Правл.)*, Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.), том 4, О. 1889, с. 79–82.

¹² Кужба, Микола Ілліч. Відомостей про нього віднайти не вдалося. Див.: *Список членов VI Археологического съезда*, Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.), том 1, О. 1886, с. LVI.

¹³ Яворницький, Дмитро Іванович (1855–1940) – історик, археолог, археограф, академік АН УРСР (1929).

¹⁴ У працях VI Археологічного з'їзду стаття не була надрукована.

¹⁵ Мовиться про видання: Д.И. Эварницкий, *Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края*, Санкт-Петербург 1889, 195 с.

Крылов¹⁶, “О старине Донской области”¹⁷. Известно Вам это имя? Реферат не читан на съезде, больших размеров до 30 листов.

Кулишера¹⁸, “О первобытных способах взыскания долгов” и “О со- словно поземельных отношениях в северной части Кавказа”¹⁹.

Не правда ли, это было автором уже напечатано?

Материалов останется и еще много, но с остальным я смогу справиться, а по отношению к указанному не откажите дать свое мнение.

Всего, конечно, не удастся напечатать и в IV томе, нужно, следовательно, делать выбор. Я придаю большое значение общему указателю и стараюсь собрать средства на составление и печатание такого указателя. Едва ли больше 10 листов, самое большое – 15, можно напечатать в IV томе.

Примите уверение в совершенном к Вам почтении и преданности
Ф. Успенский.

5 ноября 1888 г.

[Одесса].

IP НБУВ, ф. I, од. зб. 46322, арк. 1–2зв., автограф.

2. *Ф. Успенський – Д. Багалію, Ленінград – Харків, 25 березня 1925 р.*

Глубокоуважаемый Дмитрий Иванович.

Принося Вам глубокую благодарность за добрую память и приветствия по случаю исполнившегося 80-летия моей жизни, прошу Вас вместе с тем не отказать выразить мои чувства признательности Вашим сотрудникам по руководимой Вами кафедре.

Вместе с этим позволю себе обратиться к Вам с покорнейшей просьбой, которая, как сейчас увидите, вызывается желанием оказать сильное участие в судьбе одного из наших коллег. Профессор Казанского университета и духовной академии К.В. Харлампович²⁰, состоящий членом Украинской академии наук, просидел в тюрьме около полугода и теперь выслан на 3 года в Оренбург. Как увидите из прилагаемого изложения дела, случай с Харламповичем должен быть рассматриваем как несчастное и непонятное недоразумение.

¹⁶ Крылов, Александр Лукич (1845–1916) – письменник, педагог, краєзнавець.

¹⁷ Мовиться про статтю: А.Л. Крылов, *О старине Донской области*, Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.), том 4, О. 1889, с. 26–73.

¹⁸ Кулішер, Михало Гнатович (1847–1919) – етнограф, правник.

¹⁹ У працях VI Археологічного з'їзду статті не були надруковані.

²⁰ Харлампович, Костянтин Васильович (1870–1932) – історик Церкви, член-кореспондент Петербурзької академії наук (1916), академік ВУАН (1919; до 1927 р., коли наполяганням більшовицької влади був позбавлений звання). Репресований, заарештований 1924 р., засуджений на 3 роки заслання. Реабілітований 2003 р.

Как коллега Харламповича, труды которого особенно важны для Украинской академии, Вы могли бы, как мне кажется, выступить со всею силою Вашего авторитета с ходатайством об облегчении его участи. Было бы лучшим путем для этого обращение представительства УССР к соответствующим органам ГПУ или в Москве или в Казани на тот предмет, чтобы Харламповичу было разрешено переправиться на постоянное жительство в Киев для работы в Академии. Я буду очень рад, если Вы при отличном знании местных условий, найдете более верные способы для достижения желательной цели.

Примите уверение в совершеннейшем почтении

Ф. Успенский.

25 марта 1925 г.

Ленинград, Вас[ильевский] остров
7 линия, д. № 21, кв. 12.²¹

IP НБУВ, ф. III, од. зб. 46323, арк. 1–2зв., автограф.

***

З тексту листа Успенського до Савви можемо виснувати про те, що вчені не були знайомі особисто. Володимир Іванович надіслав до відомого візантиніста свою книгу, присвячену вивченню впливу Візантії на утворення ідеї царської влади московських царів, яка вийшла друком у Харкові в 1901 р. Вочевидь, Савва сподівався на рецензування Успенським книги, проте ця рецензія так і не була ним написана, вочевидь, через значну завантаженість роботою в Російському археологічному інституті. Принаймні список друкованих праць Ф. Успенського не містить рецензії на цю роботу.

Лист зберігається у фондї В. Савви (ф. 2058) Центрального державного історичного архіву у м. Києві. Друкується мовою оригіналу сучасним правописом.

1. *Ф. Успенський – В. Савві, Константинополь – Харків, 2 грудня 1901 р.*

Многоуважаемый Владимир Иванович²².

Весьма Вам благодарен за любезное внимание и за присылку весьма интересной книги²³. Само собой разумеется, я сейчас же ознако-

²¹ Адресу написано більш темним чорнилом.

²² Савва, Володимир Іванович (1865–1920) – історик, професор Харківського університету по кафедрі руської історії. Розстріляний більшовиками.

²³ Мовиться про видання: В. Савва, *Московские цари и византийские василевсы. К вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей*, X. 1901, 265 с.

мился с содержанием книги, но в настоящее время не лишаю себя готовности выразить об ней свое заключение. О серьезных книгах нужно говорить после основательного знакомства с ними. Так как книга меня интересует, то я надеюсь оставить ее на моем рабочем столе и приступить к ней при благоприятных обстоятельствах, т[о] е[сть], когда освобожусь от спешной работы.

Примите уверение в моем почтении и преданности

Ф. Успенский.

2 декабря 1901.

[Константинополь].

ЦДІАУК, ф. 2058, оп. 1, спр. 196, арк. 1–1зв., автограф.